

סטאניסלוב	492 267 236 235	487 485 448 445 444 440 435 433 432 425 423
סטראפקוב	460 432 411 410 407 406 375 338 330 129	— 491 560 559 537 526 525 509 507 504 493
542 521 470		סעלע (פעלשא-סעלע) 489 272
סטרי 265 348 350 409 413 436 437 492 537		סעמיהאלי (ביד-סעמיהאלי) 330 172 140 137 117 114
סטריזוב 269 415 477 478 479 556		504 500 498 494 472 471 437 411 406 387 379 352
סטרימטערע 522		564 540 536 528 527 523 522 514
סינט 26 40 49 68 76 90 103 107 114 138 142 146 147		סעמלין 231
150 152 168 173 223 224 232 235 250 263 265 269		סעמניץ 294 293 278 251 241 232 214 213 65 61 26 11
270 312 320 335 341 346 347 348 356 357 367		442 348 346 339 336 332 326 323
379 380 382 388 392 393 411 415 416 418 420 423		סעמריין 400
424 426 431 436 437 442 444 446 447 448 449 463		סענגרוד (סנגרהוט) 370 362 318 156 88 66
467 473 482 486 488 489 493 502 510 511 515 524		סענדרא 501 434 403 398 385 381 378 374 369 341 144
525 534 536 537 539 540 542 544 545 551 552 556		560 533 530 529 528 522 519 515
558 563 565		סענושארץ (אולא-סענושארץ) 558
סילאג' (מחוז) 102		(ראה גם: ערדא-סענושארץ)
סילאדיטשעה 357 463 485 559 560		סענט אימרע (טיסא סט' אימרע) 442 374
סילאש-באלהאש (גם: מעזא-סילאש) 86 241 366 371 384		סענט ענדרע 370
396 442 512		סענמארטאן (טורוך סט' מארטין) 268
סילע (סיל?) 384		סענמארטאן (קון סט' מארטין) 442
סינסיאטי 455		סענמארטין (דיטשו סט' מארטאן, טארנאוון) 394 177 55
סיקלוש 442		559 485 442
סיקס (סיקסא) 26 65 79 152 229 242 319 320 334 335		סענעץ 462 459
348 373 379 381 433 436 522 534 537 564		סענפעטער (שאיז-סענפעטער) 240 176 167 166 101 48
סיראק ראה: שיראק		387 385 381 380 379 356 354 348 347 346 345 243
סירמע (ליד סעלעש) 9		530 529 522 507 431
סלאבאדקא 471 472		סענקיראלי 489
סלאוויטא 307		סעפלאק (טראנסילוואניה) 497
סלאטפינא (סלאטווינא) 411 418 544		סעפשי-מילדוי ראה: מילדוי
סלאסאוויץ 396		סעקעלהיד 560 556 550 446 401 396
סלובאקיה 164 275 312 — 347 358 396 — 408 454 — 477		סעקעלי-אודווארהעלי 109 75
סלונים (סלאנימא) 211 444 477		סעקעלי-קסטור 559 527 177
סלופיא (פולין) 467		סעקעשפהערוואר ראה: שטולווייסנבורג
סלוצק 455		סערדאהעלי (דונא-סערדאהעלי) 231 222 219 86 52 26
סניאטין 260 418 518		317 313 312 311 306 296 279 272 251 240
סניווער (סעניווער) 410		321 — 325 326 328 330 331 335 340 343 344 345
סנינא 143 409 423 469 470 471 472 510 530		384 382 381 377 374 371 370 369 363 361 359 348
סעאיני ראה: וואראהל		443 442 439 433 418 414 408 406 400 398 396 386
סעבען ראה: הרמאנשטאדט		499 497 485 482 476 474 472 471 467 466 462 455
סעגהאלום 438 439 442		544 533 532 528 508
סעגעדין 124 125 262 365 377		סערעד (וואג-סערעד) 333 330 322 316 315 229 133 37
סערדעש 497		400 398 397 396 363 351 346 345 343 341 339 334
סעטשין (סאטשין, סיטצין) 18 93 167 231 241 311 317		543 474 472 406
343 346 373 381 382 384 384 476 535		סערעדנא 494 418 411 408 388 384 356 349 348 344 337
סעליצע ראה: שאק-סעליצע		סערעט (בוקובינה) 549 522 492 485 287 286 282 178 18
סעליש (סוליש) 9 146 162 223 229 232 239 263 265 321		סערענטש 436 433 432 422 400 385 346 176 152 137
334 341 342 345 347 357 366 374 380 391 415 422		561 552 530 529 528 526 524 522 518 471 439

ספינקא 171 336 376 402 409 410 413 414 415 416 417	פאלין (מורביה) 204
423 446 448 460 465 467 468 470 480 488 489 492	פאליען 522
494 498 499 503 504 510 518 521 522 524 527 528	פאליען-ריסקווא 552 436
556 560	פאלעניצא 510
סקאליע 411	פאמאז 510 534
סקאליץ 330	פאניוועז 433 317
סקערניצא 411 416 510	פאסטא 455
עגערסעג (זאלא-עגערסעג) 382 383	פאסטעכע 361
עדיעק 55 401 408 518	פאפא 241 237 232 231 224 205 176 120 119 65 38 37
עדעלין 177 528 529 530 531	260 264 271 272 311 326 327 328 340 343 344 348
עטלינגן (עדינגן, שווייץ) 305 300	364 379 390 398 400 406 410 418 435 439 458
עטשעד (נאג' עטשעד) 528 531	464 467 473 489 497 499 525 531 — 533 546
עיר חדש (וואג-אויהל, נאוואמעסטא) 11 42 57 65 86 158	פאפאש 518
214 222 226 227 231 239 240 247 248 251 252 256	פאפראד 353
260 261 262 279 297 301 327 326 333 338 339 342	פאקש 231 230 176 166 144 113 106 83 76 65 64 37 26
343 347 348 378 396 405 407 442 456 467 473	232 239 241 243 249 273 274 312 331 334 336 340
510	341 342 346 349 355 358 362 363 364 366 370 371
עכר 237	379 — 383 385 391 396 398 400 405 408 410 417
עלעשד 491	418 421 424 425 426 427 428 429 431 433 434 437
ענטש 522	439 440 441 442 443 445 447 455 461 462 476 485
עפעריעש ראה: פרשוב	486 495 496 497 498 504 509 511 512 515 525 530
ערדא-בעניע 383	533 556 557
ערדא-טעלעק 374 378 529	פאָראָסלוי 379 433
ערדא-סענושארץ 26 63 109 112 124 177 394 395 409	פאריז 33 333 562
416 436 485 519 553 558 560	פאריסוב 209
ערדאד 394 423 455 483 498 499 525 528 561	פארנדורף 280
ערלוי (עגער) 95 142 150 169 250 282 283 284 286 287	פארקאשד (וואג-פארקאשד) 382 440 455
288 314 315 327 332 345 348 364 396 400 415 427	פוזנא (פוזן) 199 200 203 211 214 254 261 297 311 326
430 433 435 442 443 455 456 462 495 498 507 525	343
529 530 531 532 533 541 542 557	פוחאף 262
פאביאנהאזא 423 432 534 535	פוטנאק 370 361 358 355 177 167 151 107 102 99 44 26
פאביאניץ 499 510	379 380 381 382 385 386 400 426 433 466 503
פאדגורע 510 511	529 533 534
פאדע 499	פולגאר (דונא-פולגאר) 400
פאהרליץ 214	פולגאר (טיסא-פולגאר) 129 432 528
פאוועלעוויץ 465	פולדא 61
פאטאק (שארוש-פאטאק) 342 346 391 392 408 417 431	פולין 8 91 123 161 179 195 203 208 232 239 254 258
432 443 451 499 510 518 525	260 263 267 335
פאטיק (גליציה) 404	פוקינג (מחנה) 565
פאייע (אר-פאייע) 489 490 528	פורו (פאררא) 436 408 386
פאלאנקא 252 253 327 442	פטרסון (ניו ג'רסי) 504
פאלוטא (וואר-פאלוטא) 20 157 241 268 272 337	פיזעש-אבון' 509
פאלוטא (ראקוש-פאלוטא) 412	פיטהאריין (פיטהאריין) 471 482
פאלטישען (רומניה) 411	פיטסבורג 443
	פינשיקוב (ליד סעליש) 264
	פילאדלפיה 489

ספינקא 171 336 376 402 409 410 413 414 415 416 417	פאלין (מורביה) 204
423 446 448 460 465 467 468 470 480 488 489 492	פאליען 522
494 498 499 503 504 510 518 521 522 524 527 528	פאליען־ריסקווא 436 552
556 560	פאלעניצא 510
סקאליע 411	פאמאז 510 534
סקאליץ 330	פאניוועז 317 433
סקערניצא 411 416 510	פאסטא 455
	פאסטעכע 361
עגערסעג (זאלא-עגערסעג) 382 383	פאפא 37 38 65 119 120 176 205 224 231 232 237 241
עדיעק 55 401 408 518	260 264 271 272 311 326 327 340 343 344 348
עדעליץ 177 528 529 530 531	364 379 390 398 400 403 406 410 418 435 439 458
עטלינגן (עדינגן, שווייץ) 300 305	464 467 473 489 497 499 525 531 — 533 546
עטשעד (נאג' עטשעד) 528 531	פאפאש 518
עיר חדש (וואג-אויהל, נאוואמעסטא) 11 42 57 65 86 158	פאפראד 353
214 222 226 227 231 239 240 247 248 251 252 256	פאקש 26 37 64 76 83 106 113 144 166 176 230 231
260 261 262 279 297 301 326 327 333 338 339 342	232 239 241 243 249 273 274 312 331 334 336 340
343 347 348 378 396 405 407 442 456 467 469 473	341 342 346 349 355 358 362 363 364 366 370 371
510	379 383 — 385 391 396 398 400 405 408 410 417
עכו 237	418 421 424 425 426 427 428 431 433 434 437
עלעשד 491	439 440 441 442 443 445 447 455 461 462 476 485
ענטש 522	486 495 496 497 498 504 509 511 512 515 525 530
עפעריעש ראה : פרשוב	533 556 557
ערדא־בעניע 383	פאָראַסלוי 379 433
ערדא־טעלעק 374 378 529	פאריז 33 333 562
ערדא־סענושארץ 26 63 109 112 124 177 394 395 409	פאריסוב 209
416 436 485 519 553 558 560	פארנדורף 280
ערדאד 394 423 455 483 498 499 525 528 561	פארקאשד (וואג-פארקאשד) 382 440 455
ערלוי (עגער) 95 142 150 169 250 282 283 284 286 287	פוזנא (פוזן) 199 200 203 204 211 254 261 297 311 326
288 314 315 327 332 345 348 364 396 400 415 427	343
430 433 435 442 443 455 462 495 498 507 525	פוחאף 262
529 530 531 532 533 541 542 557	פוטנאק 26 44 99 102 107 151 167 177 355 361 370
	379 380 381 382 385 386 400 426 428 433 466 503
פאביאנהאזא 423 432 534 535	529 533 534
פאביאניץ 499 510	פולגאר (דונא-פולגאר) 400
פאדגורוזע 510 511	פולגאר (טיסא-פולגאר) 129 432 528
פאדע 499	פולדא 61
פאהרליץ 214	פולין 8 91 99 123 161 179 195 203 208 232 239 254 258
פאוועלעוויץ 465	260 263 267 335
פאטאק (שארוש-פאטאק) 342 346 391 392 408 417 431	פוקינג (מחנה) 565
432 443 451 499 510 518 525	פורו (פאדרא) 386 408 436
פאטיק (גליציה) 404	פטרסון (ניו ג'רסי) 504
פאיע (אר-פאיע) 489 490 528	פיזעש־אבון' 509
פאלאנקא 252 253 327 442	פיטהאריין (פיטהאריאן) 471 482
פאלוטא (וואר-פאלוטא) 20 157 241 268 272 337	פיטסבורג 443
פאלוטא (ראקוש-פאלוטא) 412	פיינשיקוב (ליד סעליש) 264
פאלטישען (רומניה) 411	פילאדלפיה 489

פילדעש 441 438	פילדעש 441 438
פילזן (מחוז הונט) 429 221 220 217	פילזן (מחוז הונט) 429 221 220 217
פיליש-ווערעשוואר ראה: ווערעשוואר	פיליש-ווערעשוואר ראה: ווערעשוואר
פילעק 533 529 501 497 483 466 435 432 386 385 107	פילעק 533 529 501 497 483 466 435 432 386 385 107
534	534
פילץ (פילשיץ) 219 217 162 9	פילץ (פילשיץ) 219 217 162 9
פינטשוב 222 219 217 214	פינטשוב 222 219 217 214
פינסק 202	פינסק 202
פינפקירכן (פעטש) 441 388 387 327 326	פינפקירכן (פעטש) 441 388 387 327 326
פינצעהעלי (גירבע-פינצעהעלי) 361 330 327 166 111 26	פינצעהעלי (גירבע-פינצעהעלי) 361 330 327 166 111 26
516 396 389 384 371 366	516 396 389 384 371 366
פיסטין (פוסטין) 375 354 234	פיסטין (פוסטין) 375 354 234
פיעטרקוב 472 239	פיעטרקוב 472 239
פיערניץ 398	פיערניץ 398
פיר (סילאג'־פיר) 564 527	פיר (סילאג'־פיר) 564 527
פירט (פיוורדא) 250 231 228 217 211 210 208 203 202 30	פירט (פיוורדא) 250 231 228 217 211 210 208 203 202 30
474 315 304 293 279 278 260 259 257 251	474 315 304 293 279 278 260 259 257 251
פירנצה (פירינצי) 236	פירנצה (פירינצי) 236
פישטיאן 391 351 345 315 307 177 158 140 130 114 31	פישטיאן 391 351 345 315 307 177 158 140 130 114 31
473 — 469 468 467 461 442 422 411 400 398 397	473 — 469 468 467 461 442 422 411 400 398 397
542 527 524 510 506 498	542 527 524 510 506 498
פישפיק-לאדאן 462 452 421 397 387 386 377 361 358	פישפיק-לאדאן 462 452 421 397 387 386 377 361 358
528 505 497	528 505 497
פישקולט 492	פישקולט 492
פלאבנא 467	פלאבנא 467
פלאס 212	פלאס 212
פלאריסדורף 397	פלאריסדורף 397
פלונגיאן 409	פלונגיאן 409
פלונסק 540 539 465 427	פלונסק 540 539 465 427
פלוצק (פלאצק) 239	פלוצק (פלאצק) 239
פלעשו (מחוז פוזנא) 341	פלעשו (מחוז פוזנא) 341
פעג'ווערנעק (פעדווערנעק) 442 377	פעג'ווערנעק (פעדווערנעק) 442 377
פעגמעש 458	פעגמעש 458
פעהער-ג'ארמאט 387 385 374 373 347 177 166 87 26	פעהער-ג'ארמאט 387 385 374 373 347 177 166 87 26
535 534 529 528 527 510 463 433 432 431 423 418	535 534 529 528 527 510 463 433 432 431 423 418
פעזינג (פיזינג, בעזינג) 340 339 333 317 304 91 36 35 34	פעזינג (פיזינג, בעזינג) 340 339 333 317 304 91 36 35 34
471 469 455 424 400 345	471 469 455 424 400 345
פעטערוואשאר 440	פעטערוואשאר 440
פעטערסבורג (סט' פעטערסבורג) 433 317 164	פעטערסבורג (סט' פעטערסבורג) 433 317 164
פעטרא (ליד מארגרטן) 394	פעטרא (ליד מארגרטן) 394
פעטרא (ליד קאשוי) 426	פעטרא (ליד קאשוי) 426
פעטראוואסעלא 499 421 401 397 387 366 345 333 316	פעטראוואסעלא 499 421 401 397 387 366 345 333 316
528 527 512 508	528 527 512 508
פעטראזשען 561 439 432 130	פעטראזשען 561 439 432 130
פעטריווא 522 432 418	פעטריווא 522 432 418
פעטשייחדש (פעטשיניידורף) 333 320 288 229 157 93 90	פעטשייחדש (פעטשיניידורף) 333 320 288 229 157 93 90

244 243 240 239 235 — 231 229 — 226 216 — 213	קאזיווע 493 419
279 276 272 — 270 267 265 262 — 250 248 247	קאזינץ (שאינ-קאזינץ) 511 510
308 304 303 301 — 298 296 295 290 287 284 — 280	קאטה (קולטא) 497 373 345 343 337 331 330 324 102 82
339 337 336 333 — 330 328 326 324 322 — 312 309	518 513
393 — 391 389 368 — 362 359 354 351 349 — 340	קאלא (נוגראד-קאלו?) 536 535 379
421 420 418 415 410 407 406 403 402 400 — 396	קאלאזש 489
443 442 440 439 437 434 — 432 430 429 427 425	קאלאשיץ 510 509 499
476 474 472 — 470 469 467 464 462 — 454 452 449	קאלבסוב 531 269
503 501 498 — 496 494 491 489 487 — 485 480 479	קאלוב (נאג' קאלו) 271 264 241 235 162 116 92 91 90
534 533 531 529 527 526 524 518 514 512 508 507	קאלוב 495 457 437 531 525 418 390 375 364 342 338 305
540 539 537	562 547 541 536 535 524 507 504
426 348 342 270 269 266 128 122	קאליטשא 408 384 347
438	קאליש 261 223 218
פרערוי (מורביה) 370	קאמאדע 365
פרשוב (עפעריעש) 499 471 468 427 423 411 403 402 54	קאמארן 359 348 332 327 322 319 317 304 201 48 16
510	489 455 421 400 397 392 389 378 374 370 366 362
פרשווארסק 227	קאמארנא 504 477 413 375 374 348
פרשעדבארז 210	קאמארניק 551
פתח תקוה 559	קאנטור-יאנושי ראה: יאנושי
	קאניזשא (נאג' קאניזשא) 512
	קאסאן (מעזא-קאסאן) 431 420 — 418 417 364 336 85
צ'אנא 305	493 545 535 514 504 502
צאנז 332 323 319 271 269 234 150 146 128 88 86 84	קאסוב 552 548 265 178 146
374 364 356 353 351 350 348 345 342 341 340 338	קאסטלאן 495
414 411 409 404 402 392 388 386 384 381 380 375	קאפובאר 536 532 497
534 510 509 502 498 483 474 470 445 443 437 435	קאפוש (נאג' קאפוש, קאפיש) 465 423 422 410 402 374
558 542 541	480
צ'ינגראד (טשאנגראד) 425 381 348 33	קאפי 436 426
צייגאנד (צייגאנדע) 530 509 499 408	קאראסוב-באזאר 436 426
צידון 237	קארלין 541
צילץ 208 197	קארלסבאד 306
ציפר 442 343 333 332 261	קארלסבורג 422 420 371 271 251 231 222 157 54 40 8 6
ציריך 551 472	561 452 432
צ'כוסלובאקיה 454 312	קארלסרוהע 485 437 250
צעגלעד 377	קארפאט-רוס 358 357 — 347 312 275 166 147
צעהלים 253 232 229 228 227 226 213 212 176 161 17	408 — 477 454 420 — 494
470 463 457 455 410 374 346 342 341 298 297 293	קארצאג 438 400 377 373 346 171 155 110 76 36 31
554 544 537 536 532 531 527 511 490 489 484 472	441 — 451 443
432 388 387 383 382 379 366 304 16	קאשוי (קאשיצע) 325 315 264 178 172 148 137 88 87 85
509 502 455 348 267	342 431 423 418 415 401 387 379 378 377 374 365
330 309 307 306 272 237 236 194 193 191 14 13	453 471 470 469 468 467 466 465 464 460
467 451 424 393 372	474 — 494 497 494 493 492 488 487 484 480 476
302	500 497 494 493 492 488 487 484 480 476
	540 539 538 533 530 528 524 517 510 509 506 501
	560 541
קאדלבורג (קארלבורג) 341 340 333 329 317 267 229 25	קובאטשהאזא (מעזא-קובאטשהאזא) 536 511 510
501 470 456 443 442 434 421 408 396 388 343	קובין (אלשו קובין, קאבא) 411 271 259 255
קאוונא 472 412 372 325	

213 — 216 226 — 229 231 — 235 239 240 243 244	קאזיווע 419 493
247 248 250 — 262 265 267 270 — 272 276 279	קאזינץ (שאייר־קאזינץ) 510 511
280 — 284 287 290 295 298 — 301 303 304 308	קאטה (קולטא) 82 102 324 330 331 337 343 345 373 497
309 312 — 322 324 326 328 330 — 333 336 337 339	513 518
340 — 349 351 354 359 — 362 368 389 391 — 393	קאלא (נוגראד־קאלו?) 379 535 536
396 — 400 402 403 406 407 410 415 418 420 421	קאלאזש 489
425 427 429 430 432 — 434 437 439 440 442 443	קאלאשיץ 499 509 510
449 452 454 — 462 464 467 469 470 — 472 474 476	קאלבסוב 269 531
479 480 485 — 487 489 491 494 496 — 498 501 503	קאלוב (נאג' קאלו) 90 91 92 116 162 235 241 264 271
507 508 512 514 518 524 526 527 529 531 533 534	קאלוב (נאג' קאלו) 305 338 342 364 375 390 418 525 531 437 457 495
537 539 540	504 507 524 535 536 541 547 562
פרעמישלא (פשמישל) 122 128 266 269 270 342 348 426	קאליטשא 347 384 408
438	קאליש 218 223 261
פרעזוי (מורביה) 370	קאמאדע 365
פרשוב (עפעריעש) 54 402 411 423 427 468 471 499	קאמארן 16 48 201 304 317 319 322 327 332 348 359
510	489 455 421 400 397 392 389 378 374 370 366 362
פרשווארסק 227	קאמארנא 348 374 375 413 477 504
פרשעדבארו 210	קאמארניק 551
פתח תקוה 559	קאנטור־יאנושי ראה: יאנושי
	קאנידשא (נאג' קאנידשא) 512
	קאסאן' (מעזא־קאסאן') 85 336 364 417 418 — 420 431
צ'אנאד 305	493 502 504 514 535 545
צאנו 84 86 88 128 146 150 234 269 271 319 323 332	קאסוב 146 178 265 548 552
338 340 341 342 345 348 350 351 353 356 364 374	קאסטלאן' 495
375 380 381 384 386 388 392 402 404 409 411 414	קאפובאר 497 532 536
435 437 443 445 470 474 483 498 502 509 510 534	קאפוש (נאג' קאפוש, קאפיש) 374 402 410 422 423 465
541 542 558	480
צ'ונגראד (טשאנגראד) 33 348 381 425	קאפי 426 436
ציגאנד (ציגאנדע) 408 499 509 530	קאראסוב־באזאר 426 436
צידון 237	קארלין 541
צילץ 197 208	קארלסבאד 306
ציפר 261 332 333 343 442	קארלסבורג 6 8 40 54 157 222 231 251 271 371 420 422
ציריך 472 551	432 452 561
צ'כוסלובאקיה 312 454	קארלסרוהע 250 437 485
צעגלעד 377	קארפאטורוס 147 166 275 312 347 — 357 358
צעהלים 17 161 176 212 213 226 227 228 229 232 253	408 — 420 454 477 — 494
293 298 341 342 346 374 410 455 457 463 470	קארצאג 31 36 76 110 155 171 346 373 400 438
472 484 489 490 511 527 531 532 536 537 544 554	441 — 443 451
צעצע (טשעטשע) 16 304 366 379 382 383 387 388 432	קאשוי (קאשיצע) 85 87 88 137 148 172 178 264 315 325
צעשינוב (ציעשנוב) 267 348 455 502 509	342 365 374 377 378 379 387 401 415 418 423 431
צפת 13 14 191 193 194 236 237 272 306 307 309 330	453 456 460 464 466 467 468 469 470 471
372 373 393 424 451 467	474 — 476 480 484 487 488 492 493 494 497 500
צרפת 302	501 506 509 510 517 524 528 530 533 538 539 540
	541 560
קאדלבורג (קארלבורג) 25 229 267 317 329 333 340 341	קובאטשהאזא (מעזא־קובאטשהאזא) 510 511 536
343 388 396 408 421 434 442 443 456 470 501	קובין (אלשו קובין, קאבא) 255 259 271 411
קאוונא 325 372 412 472	

קובלנץ 199	קוברסדורף 19 26 73 164 296 317 319 320 322 327	443 444 450 471 483 492 494 495 498 499 503 506
קודיש 272	462 442 400 374 343 342 340	510 514 519 522 525 526 528 529 530 531 534
קוזניץ 265 541		537 — 542 564
קוטנא 467 510		קלעצק 202 211
קוירשום 212 211		קעוואגוערש 397
קולומיאה (קאלאמעא) 86 87 311 333 341 344 346 381		קעזמארק 273 342 380 398 455 510
559 548 505 436 387 385 384		קעטשקעמעט 7 272 377 381 442 497
קונהעדיעש 64		קעכניא 522 562
קוניץ 332		קעליץ (קולין, קאלין, בוהמיה) 211 212 213 216 227 231
קונמאג'ארוש 443		248 254 255 344 351 358 378
קונשאג (מחוז) 155		קעלן (גרמניה) 59 334 408
קופנהאגן 472		קעמלעד (מחוז קאמארן) 375
קורפו 528		קעמעטשע (קעמעטש) 364 390 431 471 472 528 541 542
קושטא 189 194 448		קעמפין (קעמפנא) 222 239 261 409
קושניצה 303		קענדרעש 62 71
קיוועשד (מעזא־קאוועשד) 79 379 397 403 411 422 432		קעניגסבערג 202 211
564 510 501 499 491 472 435		קעניגספעלד (מאראמארוש) 487
קיפטאון 455		קעסטעל 326
קיצינגן 437		קערעסטעש (מעזא־קערעסטעש, וגם: ביהאר־קערעסטעש)
קיצע 222 227 231 240 251 253 267 343 346 368		128 411 444
474 472		קערעצקי 482 493 525 545
קיראלי־דארוץ 562		קראז 232
קיראלי־העלמעץ ראה: העלמעץ		קראזיא (ליטא) 467
קיראליהאזא 88 409		קראס (קראסי) 460 479 481 491 506 509 510 540
קירכברג 424		קראסנא 343 373 395 423 432 495 504 509 535 557
קירכדורף 404 435 455 460 470 485 511		562
קישאהאנטא 45		קראקא 26 44 68 69 84 86 87 97 122 150 164 196 200
קישטארצ'ה (מחנה) 508		202 217 218 222 227 336 341 344 346 347 351
קיש־סעבען ראה: סאבינוב		356 367 382 397 400 411 421 433 436 457 462
קיש־קרש (קוריש) 11 151 333 374 443 456 536 537		467 472 491 492 493 506 509 510 518 523 564
קישניוב (קעשענעוו) 460 468 482 498 510 511 524		קראשצינקא 509
קישקון־האלאש ראה: האלאש		קרולה (קראלי) 11 16 65 67 119 147 148 150 151 158
קישקון־מאישא ראה: מאישא		172 207 208 209 228 229 231 232 241 242 269 280
קלאוונע 261		282 316 318 326 334 337 342 348 357 365 392 423
קלאטה (קלאטוי, גלאטוי) 217 217 220 221		428 429 441 442 446 455 462 464 474 510 511 520
קלאסני 503 523		521 528 532 545 547 562 564
קלויזנבורג 32 40 54 95 100 110 147 170 239 320 327		קרומבאך 468
345 356 374 379 381 395 396 404 410 446 452 462		קרונשטאדט ראה: בראשוב
463 485 489 497 510 527 532 537 541 544 550		קריניץ 492
551 553 561		קרית־אתא 528
קליוולאנד 133 408 563		קרית־ביאליק 474
קליינווארדיין 56 81 95 158 176 177 266 341 342 345		קרית־בנימין 561
346 348 359 374 377 380 389 390 394 401 408		קרית־יוזיניץ 330
409 410 411 420 422 423 431 432 433 436 441		קרית־יואל (מאנרא) 528
		קרית־ישמח משה 545
		קרית־צאנו (נתניה) 483 537

קרסטור (בודרוג־קרסטור, קערעסטיר) 124 229 270 297	רומניה 1 144 177 235 312 557
330 344 348 368 379 390 391 423 429 431 436	רוסיה 13 88 307 421
470 474 489 499 515 521 522 528 530 542	רוסקא (גינץ־רוסקא) 320 366 369
קרעטשעניץ 388 562 563	רחובות 563
קרעמז (קרעמזיר?) 84 102 197 201 202 204	רחמסטרייווקה 549
קרעניצא 471 506 511	ריגא 433
קרעשוב 270	רידיק 506
קשאנוב 510	ריזאווליע 522 521
	ריטשע 390 411 422
ראאב (ג'ור) 231 262 400 434 471 521 533 534	ריישא 414 475 490 492 540
ראגנדורף (ראיקא) 341 371 389 424 445	רימאסומבאט 380 385 386 432 485
ראדאמסק 411 478	רימאסעטש 361 379 385 434 463 489 529
ראדוביץ 400 420 421 432	רימנוב 271 375 541
ראדוואן 499	רינה (אונטר רינה) 563
ראדוואנקא 408 494	ריסקווה 563 564
ראדום 467	רעדנעק 376
ראדין 472	רעטהע 317 323 327 333 343 344 398 399 471 553
ראדמישלא 178 315 407 415 422 423 466 469 471 474	רעטיאג 561
475 476 480 484 493 497 500 501 506 510 517 518	רעכניץ 8 13 34 198 201 210 211 216 232 256 264 257
526 529 538 539	298 299 332 339 343 383
ראדנא 558 563	
ראווא (ראוויצ) 267 349 375	שאט (ליטא) 472
ראוויטש 95 261	שאכטיץ 317 383 390
ראזדיל (ראזלא) 372 413 505	שאלא (וואג־שעליע) 87 286 346 365 379 387 472 476
ראזינאי (ליטא) 316 433	485 498 514
ראזנווי (סלובאקיה) 58 361 374 379 385	שאלגור־טאריאן 361 374 382 400 499 534 543
ראחוב 420 494	שאלוניקי 187 188 193 194 195 228 236 510
ראנוביץ 241	שאמלוי 85 102 172 329 351 352 354 356 376 379 393
ראנשבורג 217 220 361	396 397 401 408 415 422 431 433 446 471 472 476
ראסוויגיץ 480 494	480 491 501 503 506 509 517 518 522 525 527 536
ראסיין (ליטא) 406	537 540 541 542 544 547 556 562 563 564
ראסלאוויץ 457 484 563	שאמקוט 76 177 320 509 522 565
ראפשיץ 351 541 563	שאמשון (האידו־שאמשון) 228 342 355 357 366 396 404
ראצע 386 435	423 497 525
ראצפרט 104 116 162 172 263 364 348 365 366 391 404	שאק־סעליצע 411 382 435 440 512
410 411 418 423 427 436 437 438 445 460 462 463	שארבוגארד (באגארד) 48 239 241 250 326 345 366 371
467 472 483 493 495 497 502 509 514 524 527 531	382 383 389 397 406 512
535 536 540 541 542 543 549 564 565	שארוואר 140 320 331 371 400 445 532 556 557
ראקמאז 472	שארוש־פאטאק ראה: פאטאק
ראקאשין (ליד מונקאטש) 482	שארמאש 502 565
רודניץ (בוהמיה) 361	שארעט־אודווארי ראה: אודווארי
רודניק 551	שארקאד 247 543
רוהאטין 417	שוואבאך 343 344 348
רוזין 352 541	שוואלע (הולאנד) 406
רוטרדאם 208 471	שווענינגען (הולאנד) 523
רומא 469	שוועקשנא (ליטא) 460

קרסטור (בודרוג־קרסטור, קערעסטיר)	297 270 229 124	רומניה 1 144 177 235 312 557
קראב (ג'ור)	534 533 521 471 434 400 262 231	רומניה 1 144 177 235 312 557
ראגנדורף (ראיקא)	445 424 389 371 341	רוסיה 13 88 307 421
ראדאמסק	478 411	רוסקא (גינץ־רוסקא)
ראדוביץ	432 421 420 400	רוסקא (גינץ־רוסקא)
ראדוואן	499	רחובות
ראדוואנקא	494 408	רחמסטרייוקה
ראדום	467	ריגא
ראדין	472	רידיק
ראדמישלא	474 471 469 466 423 422 415 407 315 178	ריזאווליע
	518 517 510 506 501 500 497 493 484 480 476 475	ריטשע
	539 538 529 526	רייטשע
ראדנא	563 558	רייטשע
ראווא (ראוויט)	375 349 267	רייטשע
ראוויטש	261 95	רייטשע
ראודיל (ראזלא)	505 413 372	רייטשע
ראזינאי (ליטא)	433 316	רייטשע
ראזנוי (סלובאקיה)	385 379 374 361 58	רייטשע
ראחוב	494 420	רייטשע
ראנוביץ	241	רייטשע
ראנשבורג	361 220 217	רייטשע
ראסוויגיף	494 480	רייטשע
ראסיין (ליטא)	406	רייטשע
ראסלאוויץ	563 484 457	רייטשע
ראפשיץ	563 541 351	רייטשע
ראצע	435 386	רייטשע
ראצפרט	404 391 366 365 348 364 263 172 162 116 104	רייטשע
	463 462 460 445 438 437 436 427 423 418 411 410	רייטשע
	531 527 524 514 509 502 497 495 493 483 472 467	רייטשע
	565 564 549 543 542 541 540 536 535	רייטשע
ראקמאז	472	רייטשע
ראקאשין (ליד מונקאטש)	482	רייטשע
רודניץ (בוהמיה)	361	רייטשע
רודניק	551	רייטשע
רוהאטין	417	רייטשע
רוזין	541 352	רייטשע
רוטרדאם	471 208	רייטשע
רומא	469	רייטשע

erre a jelentős és időigényes feladatra azonban nem vállalkozhattunk.

A Bevezetés utolsó két fejezete kissé eltér az előzőktől. A 9. fejezet - ismét csak a responsum-irodalom adatai alapján - az un. "status-quo" hitközségeket mutatja be, amelyek a két nagy tábor, az ortodoxia és a neológia között közbülső helyet foglaltak el. Az utolsó, 10. fejezet pedig kronológiai áttekintést nyújt a magyarországi responsum-irodalom kialakulásáról, terjedéséről és fejlődéséről. Ennek révén kívántuk tudatosítani és aláhúzni ezen irodalmi ág jelentőségét, mely talán az egész tórai irodalomban a legfontosabb volt a 17. század második felétől a vészkorszakig. A kronológia azon iskolák illetve jesivák szerint van elrendezve, ahol a szerzők tanultak. Néhány szóval jellemeztük az egyes könyveket tartalmuk aktuális-szociológiai vonatkozásai alapján.

Kedves kötelességem szívből jövő köszönetet mondani a "Makhon Yerushalayim"-nak és vezetőjének, Rav Joszef Buxbaumnak, *slita*, valamint munkatársainak. Számos mártírhaltalt halt szerző műve nyert - többek között - méltó kiadást ezen intézet jóvoltából. Öröm számomra, hogy jelen könyv is lelkiismeretes gondozásukban kerül kiadásra.

E kötet is, mint a sorozat első darabja, az "Erdély Bölcssei", a jeruzsálemi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár falai között készült, melynek kiapadhatatlan kincsei rendelkezésemre álltak és amelyeket korlátlanul használhattam. Köszönet jár ezért vezetőjének és összes munkatársainak. Külön köszönetet szeretnék mondani régi barátomnak, R. Slomo Goldbergnek, a kölcsönzési osztály és a raktár vezetőjének illetve munkatársainak, akik szívélyes és fáradhatatlan segítségükkel nagyban megkönnyítették munkámat.

Adja a Mindenható, hogy azon szentek és igazak érdemei, akiknek emléket állít ez a könyv, áldás, könyörület és szabadulás forrásaivá legyenek számunkra most és mindörökké.

Jicchak Joszef Kohen

Tisri 25-én (a *Hatam Szofer* halálozási évfordulóján),
5755 (1994)

(fordította Turán Tamás)

414 411 409 407 330 270 269 264 163 153 146	שינאווא	275 23	שווערין
551 541 534 502 498 470 458 440 436 435 427 422		351 343 342 340 333 240	שוטלסדורף
563 558		457 327	שוטמאנסדורף
509	שיקאגו		שולט-וואדקערט ראה: וואדקערט
536 533 455 435 341	שיראק (סיראק)	266 230	שומג' (שאמדע, שאמעדי)
309	שכם	335 330 303 272 241	שוסבורג
208	שליזיה	471 462 459 400 398 194 185 134	שופרון (אודנבורג)
212 211	שליינוג	542 536 532	
511 510 509 508 197	שעבערשין	334 330 323 317 250 165 59	שוראן (נאג' שוראן)
492 463 432 361 348 335	שעבעש (שעבעש-קעלעמעש)	408 403 400 387 383 382 375 365 352 347 — 343	
559 523		470 462 457 456 453 447 442 441 435 430 429 411	
475	שענדשיב	514 491 482 477 476	
492 463 422 397 390	שעניא	257 248 247 203 201 197 196 73	שטאמפי (שטאמפן)
433 397	שענלאנקא (פרייסן)	450 398 343 302 290 262	
8	שעפס	67 49 48 46 39 31	שטולווייסנבורג (סעקעשפעווערוואר)
75	שעפריש	451 442 441 401 400 392 375 370 345 106	
565	שעפשי-סענג'ורג'	509	שטוקהולם
45	שערקע		שטיינאמאנגר ראה: סומבאטהעלי
467	שקדוויל (ליטא)	186	שטיירמארק
351 310 13	שקלוב (שקלאוו)	507	שטראסהוף (מחנה)
211 202	שרשוב	478 204 203 200 199	שידלאוויץ
		200	שידלוב
237 190	תורכיה	237 236 235 231 23	שימאנדא
561 558 512 508 485 455 421	תל אביב	536 512 498 471 461 421 408 145	שימאני (נאג' שימאני)

erre a jelentős és időigényes feladatra azonban nem vállalkozhattunk.

A Bevezetés utolsó két fejezete kissé eltér az előzőktől. A 9. fejezet - ismét csak a responsum-irodalom adatai alapján - az un. "status-quo" hitközségeket mutatja be, amelyek a két nagy tábor, az ortodoxia és a neológia között közbülső helyet foglaltak el. Az utolsó, 10. fejezet pedig kronológiai áttekintést nyújt a magyarországi responsum-irodalom kialakulásáról, terjedéséről és fejlődéséről. Ennek révén kívántuk tudatosítani és aláhúzni ezen irodalmi ág jelentőségét, mely talán az egész tórai irodalomban a legfontosabb volt a 17. század második felétől a vészkorszakig. A kronológia azon iskolák illetve jesivák szerint van elrendezve, ahol a szerzők tanultak. Néhány szóval jellemeztük az egyes könyveket tartalmuk aktuális-szociológiai vonatkozásai alapján.

Kedves kötelességem szívből jövő köszönetet mondani a "Makhon Yerushalayim"-nak és vezetőjének, Rav Jozsef Buxbaumnak, *slita*, valamint munkatársainak. Számos mártírhalált halt szerző műve nyert - többek között - méltó kiadást ezen intézet jóvoltából. Öröm számomra, hogy jelen könyv is lelkiismeretes gondozásukban kerül kiadásra.

E kötet is, mint a sorozat első darabja, az "Erdély Bölcsői", a jeruzsálemi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár falai között készült, melynek kiapadhatatlan kincsei rendelkezésemre álltak és amelyeket korlátlanul használhattam. Köszönet jár ezért vezetőjének és összes munkatársainak. Külön köszönetet szeretnék mondani régi barátomnak, R. Slomo Goldbergnek, a kölcsönzési osztály és a raktár vezetőjének illetve munkatársainak, akik szívélyes és fáradhatatlan segítségükkel nagyban megkönnyítették munkámat.

Adja a Mindenható, hogy azon szentek és igazak érdemei, akiknek emléket állít ez a könyv, áldás, könyörület és szabadulás forrásaivá legyenek számunkra most és mindörökké.

Jicchak Jozsef Kohen
Tisri 25-én (a Hatam Szofer halálozási évfordulóján),
5755 (1994)

(fordította Turán Tamás)

A könyv utolsó fejezete, amely a vészidőszak által sújtott utolsó magyarországi rabbinemzedék irodalmi működését ecseteli, 285 szerző több mint 300 művét írja le. E szerzők jelentős része a két háború között hunyt el: természetes halállal - időnek előtte vagy szép öregségben - még mielőtt a vészidőszak sötétbe borította volna Európát. Kilencvenhármójuk mellett a többség, 137 rabbi-szerző az auschwitzi gázkamrákban, vagy a népünk gyilkosai által kiagyalt más módokon lelték halálukat. Csak ötvenöten élték túl a poklot valamilyen módon. Istenfélő, nemeslelkű, nagy Tóra-tudósok gyilkoltattak le, és könyveik is velük pusztultak, részben vagy egészben. Leszármazottaik, tanítványaik hatalmas erőfeszítéseket tettek a mártírok irodalmi hagyatékának megmentésére. Nagy odaadással, gyakran a szemétből kutatták föl és hordták össze laponként írott tanításuk szemétre hányt maradványait, míg összeállt ezekből valami kiadható, néha teljes, néha csak torzóban maradt kézirat a tórai irodalom valamely ágából. E kiadott könyvek elején rendszerint életrajzi, illetve a szerzőt méltató, személyes adalékokkal is szolgáló bevezetést találunk. Kiadói iránti tiszteletünk apró jeleként e bevezetésekről is említést teszünk az egyes könyveknél, az elhunyt szerzők emléke és a Tóra iránti odaadó fáradozásuk megbecsüléseképpen. Mondani sem kell, hogy ezek a posthumus művek mindössze töredékes lenyomatai a szerzők gondolatvilágának és csak halvány visszfényei szellemi nagyságuknak.

A könyv használatához szükségesnek tartott tudnivalók ismertetése után térjünk most vissza a közel kétszáz oldalas Bevezetéshez, amely három korszakot ölel föl. Egyes magyarországi történelmi eseményeket és fejleményeket kíván bemutatni ez a Bevezetés, a responsum-irodalom szemüvegén keresztül. Az első korszakkal, amely mintegy kétszáz évet foglal magába, a 17. század második felétől a 19. század első felének végéig, mindössze két fejezet foglalkozik, minthogy ezidőtájt a magyar responsum-irodalom még eléggé gyerekcipőben járt, és csak a korszak végén, a *Hatam Szofer* nemzedékében indult fejlődésnek ez a műfaj. Kitértünk néhány akkor napirenden lévő kérdésre. A *Hatam Szofer* responsumainak külön fejezetet szenteltünk, mert ezek számos olyan jelenséget illetve problémát érintenek, amelyek az utána következő nemzedékeket igen erősen foglalkoztatták, és amelyek megoldásáért a tanítványok és

a tanítványok tanítványai is mind a mester, a *Hatam Szofer* responsumaihoz folyamodtak. Így szót ejtünk többek között a *Hatam Szofer*nek a nem-zsidókhoz és a politikai hatalomhoz való viszonyáról; a reformerek és a reformok elleni harcáról; a hitközségeken belüli és a hitközségek közötti viszonyokról az országban. A második korszak a *Hatam Szofer* halálától (1839) a 19. század végéig eltelt 50-60 esztendő, amikor már több tucat responsum-gyűjtemény áll előttünk magyar rabbiktól - nagyrészen az ő tanítványaitól. Az e korszakot taglaló rész négy fejezetből áll, melyek - sorrendben - a vallási reformtörekvések alapkérdéseit, a hitközségi szétválást, a zsinagógai életben, illetve az élet egyéb területein jelentkező újításokat tárgyalják. Ezen újítások hátterében a korszak zsidóságát érintő két legfontosabb történelmi esemény állt: a zsidók egyenjogúsítása 1867-ben, és az ortodox-neológ szétválás 1869-ben. Ez a két esemény rengeteg kérdést vetett föl, amikre a magyar rabbiknak halakhikus választ kellett találniuk. A harmadik korszakkal, a századvégtől az első világháború végéig terjedő két évtizeddel és annak hitközségi fejleményeivel foglalkozó rész ugyanazokat a problémákat tekinti át - a szétválás óta eltelt több évtized távlatából, amikor a magyar zsidóság már két élesen elkülönülő táborra, a hagyományörző "ortodoxia" és a vallási újításokra hajló "neológia" táborára szakadt. E korszak responsum-szerzői már a *Hatam Szofer* tanítványainak a tanítványai, a harmadik és negyedik nemzedék, akik továbbra is hűségesen ragaszkodtak az ő felfogásához, valamint tanítványaiéhoz, akiknek könyveit szintén bőségesen idézik. A két világháború közötti, mennyiségre is hatalmas responsum-irodalom tartalmi áttekintésétől el kellett tekintenünk a Bevezetésben, két okból. Az egyik a terjedelmi szempont: újabb sok tucat könyv ismertetése minden ésszerű mértéket meghaladó méretűvé duzzasztotta volna a Bevezetést. A másik és döntő ok pedig az volt, hogy az első világháború végeztével és a Monarchia felbomlásával a "történelmi" Magyarország területe a harmadára zsugorodott, kétharmada - mint az közismert - a szomszédos Csehszlovákiához, Romániához, Jugoszláviához, Ausztriához került; a két háború közötti fejlemények ismertetése elképzelhetetlen anélkül, hogy legalább minimális mértékben ki ne térnénk a környező államok történelmi és gazdasági viszonyaira -

A könyv utolsó fejezete, amely a vészorszak által sújtott utolsó magyarországi rabbinemzedék irodalmi működését ecseteli, 285 szerző több mint 300 művét írja le. E szerzők jelentős része a két háború között hunyt el: természetes halállal - időnek előtte vagy szép öregségben - még mielőtt a vészorszak sötétbe borította volna Európát. Kilencvenhármójuk mellett a többség, 137 rabbi-szerző az auschwitzi gázkamrákban, vagy a népünk gyilkosai által kiagyalt más módokon lelték halálukat. Csak ötvenöten élték túl a poklot valamilyen módon. Istenfélő, nemeslelkű, nagy Tóra-tudósok gyilkoltattak le, és könyveik is velük pusztultak, részben vagy egészben. Leszármazottaik, tanítványaik hatalmas erőfeszítéseket tettek a mártírok irodalmi hagyatékának megmentésére. Nagy odaadással, gyakran a szemétből kutatták föl és hordták össze laponként írott tanításuk szemétre hányt maradványait, míg összeállt ezekből valami kiadható, néha teljes, néha csak torzóban maradt kézirat a tórai irodalom valamely ágából. E kiadott könyvek elején rendszerint életrajzi, illetve a szerzőt méltató, személyes adalékokkal is szolgáló bevezetést találunk. Kiadók iránti tiszteletünk apró jeleként e bevezetésekről is említést teszünk az egyes könyveknél, az elhunyt szerzők emléke és a Tóra iránti odaadó fáradozásuk megbecsüléseképpen. Mondani sem kell, hogy ezek a posthumus művek mindössze töredékes lenyomatai a szerzők gondolatvilágának és csak halvány visszfényei szellemi nagyságuknak.

A könyv használatához szükségesnek tartott tudnivalók ismertetése után térjünk most vissza a közel kétszáz oldalas Bevezetéshez, amely három korszakot ölel föl. Egyes magyarországi történelmi eseményeket és fejleményeket kíván bemutatni ez a Bevezetés, a responsum-irodalom szemüvegén keresztül. Az első korszakkal, amely mintegy kétszáz évet foglal magába, a 17. század második felétől a 19. század első felének végéig, mindössze két fejezet foglalkozik, minthogy ezidőtájt a magyar responsum-irodalom még eléggé gyerekcipőben járt, és csak a korszak végén, a *Hatam Szofer* nemzedékében indult fejlődésnek ez a műfaj. Kitértünk néhány akkor napirenden lévő kérdésre. A *Hatam Szofer* responsumainak külön fejezetet szenteltünk, mert ezek számos olyan jelenséget illetve problémát érintenek, amelyek az utána következő nemzedékeket igen erősen foglalkoztatták, és amelyek megoldásáért a tanítványok és

állították föl 1814-ben, a másodikat Pozsonyban, 1831-ben; mindkettő egy nemzsidó kézen lévő általános nyomda keretei között működött. A magyarországi zsidó tudomány első könyvei a 15. sz. végétől a 19. század elejéig Velence és Szaloniki, a német városok közül Sulzbach, Wilhelmsdorf, a Majna- és az Odera-menti Frankfurt, Furth, Altona, Berlin és Dyhernfurth, Cseh- és Morvaországban Prága és Brünn, az osztrák Bécs valamint a galíciai Lemberg és Zolkiew héber nyomdáiból kerültek ki. A hazai tudósok nagy része az akkori viszontagságos közlekedési viszonyok között és pénz hiányában nem tudott eljutni ezekbe a héber nyomdával rendelkező városokba. De még a budai és pozsonyi nyomdák felállítása sem volt elegendő a tórai irodalom széleskörű elterjedéséhez; nemkevés szerző továbbra is az osztrák, galíciai, cseh vagy morva nyomdákat vette célba kézírataival. Csak a 19. század 60-as éveitől jelent meg Magyarországon szélesebb körben a nyomtatott tórai irodalom, amikor egy évtized leforgása alatt négy héber nyomda is alakult: Ungváron (1864), Sátoraljaujhelyen (1868), Munkácson (1871) és Máramarosszigeten (1874). A két utóbbi volt a nagyobb és fejlettebb; könyvek százai kerültek ki ezekből, köztük jelentős számban magyarországi szerzők tollából. Ettől kezdve a magyar szerzők munkáinak többségét a mindenfelé megnyíló belföldi nyomdák egyike nyomta.

Könyvünk a Magyarország történelmi határai között született tórai irodalom számbavételére vállalkozik. Csak olyan tudósok jelennek meg a könyv lapjain, akik az ország határai között alkottak, akár itt születtek, akár bevándoroltak ide; olyanok tehát nem, akik bár itt születtek, sőt ifjúkorukban tudásuk egy részét is itt szerezték, később mégis elhagyták az országot és máshol töltötték be rabbiállást. Utóbbiakra példa gyanánt említsünk hármat saját nemzedékük és minden korok legnagyobbjai közül: R. Mordechai Benet Magyarországon született, eleinte itteni jesivákban tanult, ám irodalmi és egyéb működése az ország határain kívülre esett: Nikolsburgban töltötte be Morvaország főrabbijának tisztét. Hozzá hasonló R. Akiva Eger esete, aki Eisenstadtban született és ott kezdte tanulmányait, de ragyogó kommentárjai és egyéb könyvei már külföldön, Markis-Friedlandban és Posenban íródtak. A harmadik, R. Cvi Elimelekh Sapira Dynovból, rövid ideig Munkács rabbija volt; nagyszámú, jelentős műveit ő sem Magyarországon írta, bár egyes részek kétségtől

munkácsi tartózkodása alatt keletkeztek. Igazság szerint azonban nem mindig tartottuk magunkat következetesen a fenti elvhez. Különösen az első két fejezetben nem, ahol foglalkozunk két-három olyan szerzővel, akiknek könyvei az országon kívül íródtak. Még nevüket se tudjuk; helyénvalónak tetszett tehát, hogy megörökítsük emléküket a tórai irodalom történetében. A példaként említett bölcsek és mások azonban - a tórai világ elismert nagyjai lévén - nem szorultak rá a méltatásra.

A könyv - címe dacára - csak azokat a tudósokat tárgyalja, akik szerzők voltak és könyveik napvilágot is láttak. Mégis kincsbányája voltaképp az összes magyarországi rabbiknak, különösen az utolsó két-három rabbinemzedéknek, mert mint látni fogjuk, döntő részük valamilyen módon említésre kerül a könyvben, akár az általuk adott *haszkama* révén, akár mert responsum-szerzők, akikkel érintkezésben állottak, említést tesznek róluk, akár más okból. A könyv végén található, több mint 3300 nevet tartalmazó névmutató több száz magyarországi rabbi nevét tartalmazza. A lista igen sok külföldi rabbit is felsorol, aláhúзва ezzel azt, amit fentebb a helységnévmutató kapcsán már megállapítottunk a magyar rabbiknak a külföldi kollégákkal kapcsolatos nyitottságát illetően.

A magyarországi tórai-tudományos irodalom egy tetemes része magyarul és németül (illetve más nyugati nyelveken) íródott. Számos jelentős mű - halakha-történeti, történettudományi, nyelvészeti, filozófiatörténeti, életrajzi, liturgiai, homiletikai, a kabbala, a haszidizmus történetét és más témákat tárgyaló értekezés és szövegfordítás - látott napvilágot ezeken a nyelveken magyarországi tudósok tollából a vészkorszak előtt és azután is, melyek hozzájárultak a hagyományos irodalom valamely ágának kutatásához. Csak tíz nevet említsünk itt a legkiemelkedőbbek közül: Bloch Mózes, Löw Lipót és fia: Löw Immanuel, Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid, Blau Lajos, Guttmann Mihály, Goldziher Ignác, Kohut Sándor és Scheiber Sándor nevét, amelyek jól ismert és nagyrabecsült nevek a zsidó tudomány világában. Vannak közöttük olyanok, akik e könyv lapjain is említésre kerülnek hébernyelvű műveik kapcsán; másnyelvű munkáik azonban könyvünk tárgyán kívül esnek. Sokak nagy öröme szolgálna és hasznára volna, ha akadna kutató, aki ezt az irodalmat is feltérképezné és méltó formában megörökítené.

állították föl 1814-ben, a másodikat Pozsonyban, 1831-ben; mindkettő egy nemzsidó kézen lévő általános nyomda keretei között működött. A magyarországi zsidó tudomány első könyvei a 15. sz. végétől a 19. század elejéig Velence és Szaloniki, a német városok közül Sulzbach, Wilhelmsdorf, a Majna- és az Odera-menti Frankfurt, Furth, Altona, Berlin és Dyhernfurth, Cseh- és Morvaországban Prága és Brünn, az osztrák Bécs valamint a galíciai Lemberg és Zolkiew héber nyomdáiból kerültek ki. A hazai tudósok nagy része az akkori viszontagságos közlekedési viszonyok között és pénz hiányában nem tudott eljutni ezekbe a héber nyomdával rendelkező városokba. De még a budai és pozsonyi nyomdák felállítása sem volt elegendő a tórai irodalom széleskörű elterjedéséhez; nemkevés szerző továbbra is az osztrák, galíciai, cseh vagy morva nyomdákat vette célba kézírataival. Csak a 19. század 60-as éveitől jelent meg Magyarországon szélesebb körben a nyomtatott tórai irodalom, amikor egy évtized leforgása alatt négy héber nyomda is alakult: Ungváron (1864), Sátoraljaujhelyen (1868), Munkácson (1871) és Máramarosszigeten (1874). A két utóbbi volt a nagyobb és fejlettebb; könyvek százai kerültek ki ezekből, köztük jelentős számban magyarországi szerzők tollából. Ettől kezdve a magyar szerzők munkáinak többségét a mindenfelé megnyíló belföldi nyomdák egyike nyomta.

Könyvünk a Magyarország történelmi határai között született tórai irodalom számbavételére vállalkozik. Csak olyan tudósok jelennek meg a könyv lapjain, akik az ország határai között alkottak, akár itt születtek, akár bevándoroltak ide; olyanok tehát nem, akik bár itt születtek, sőt ifjúkorukban tudásuk egy részét is itt szerezték, később mégis elhagyták az országot és máshol töltötték be rabbiállást. Utóbbiakra példa gyanánt említsünk hármat saját nemzedékük és minden korok legnagyobbjai közül: R. Mordechai Benet Magyarországon született, eleinte itteni jesivákban tanult, ám irodalmi és egyéb működése az ország határain kívülre esett: Nikolsburgban töltötte be Morvaország főrabbijának tisztét. Hozzá hasonló R. Akiva Eger esete, aki Eisenstadtban született és ott kezdte tanulmányait, de ragyogó kommentárjai és egyéb könyvei már külföldön, Markis-Friedlandban és Posenban íródtak. A harmadik, R. Cvi Elimelekh Sapira Dynovból, rövid ideig Munkács rabbija volt; nagyszámú, jelentős műveit ő sem Magyarországon írta, bár egyes részek kétségkívül

hitközség, Nagyvárad és Máramarossziget vezeti (mindkettőjük 90-szer kerül említésre), őket követi Szatmár (70), Nagykároly (50), Szilágysomlyó (45) és Dés (40).

A helységnévmutató a könyvnek igen fontos része azért is, mert rávilágít a magyarországi rabbik nemzetközi kapcsolataira. Mindenekelőtt Galíciát kell itt említeni, ami szintén a Monarchiához tartozott: Lemberg (Lvov), Galícia fővárosával 65-ször találkozunk a könyvben, Lengyelország régi fővárosa, Krakkó pedig 55 alkalommal fordul elő. A két ország közötti kapcsolatokban szerepet játszik ezenkívül Sandz (Nowy Sacz, 50), Brody (30), Sieniawa (25), Belz (23), Brezan (22), Zydaczów (21) és még néhány más helység. Lengyelország illetve Litvánia vonatkozásában, melyekkel szintén volt bizonyos érintkezés, most csak Varsót (22) említjük. Az askenázi országokban a magyarországi bölcsek összeköttetésben voltak a Monarchia fővárosa, Bécs (80), a morvaországi Nikolsburg (70) és a cseh főváros, Prága (40) tudósaival. A Majna-melletti Frankfurt 30-szor, a morvaországi Lipnik (Leipnik) 22-szer, a német Furth 20-szor kerül említésre. Itoljára említsük a legdrágábbat, Jeruzsálemet, mely felé rágyakozott sok magyarországi zsidó, felépítésén és ökéletesítésén fáradozva: 100 alkalommal találkozunk vele a könyvben (Cfát 15-ször szerepel). Ezek az adatok áfolni látszanak sokak nézetét, hogy a magyarországi zsidóság valami izolált, "egyedül lakozó nép" (Num. 23.9) lett volna, amely nem tartott kapcsolatot külhoni estvéreivel. A magyarországi zsidóság hagyományörző észe mindig nyitott volt a máshol élő zsidókkal való apcsolattartásra, és ebben semmi nem tudta egakadályozni őket. Nem így volt ez a magukat "mózeshitű agyarokként" meghatározó zsidók esetében - a neológ itközség vezetősége és rabbijai is ezt a felfogást ropagálták - akik közömbösek voltak a világ zsidóságának zenvedései iránt és távol akarták tartani magukat annak roblémáitól. Nincs mód itt erről bővebben szólni.

Néhány szót a könyv jellegéről és felépítéséről. A mutatott könyvek leírásának terjedelmi határt szabott nyvünk átfogó jellege: az összes szerzők bemutatása, etrajzuk és műveik tartalmának részletes ismertetése tetekre rúgott volna. Egyetlen kötet szerényebb keretei zött kellett azonban elhelyezni anyagunkat, ezért az etrajzokban csakúgy, mint a könyvek rtalomismertetésénél a minimumra szorítkoztunk. Csupán első fejezetben szenteltünk nagyobb teret az első

magyarországi rabbinikus szerzők és munkásságuk bemutatásának: ők fektették le a későbbi nemzedékek gazdag és szerteágazó irodalmának alapjait. A későbbi fejezetekben, különösen az ötödiktől kezdve, kénytelenek voltunk a részletekről lemondva inkább csak jelzésszerűen foglalkozni a könyvek tartalmával. Még a legutóbbi idők könyveinél sem mondhattunk le azonban bizonyos alap-adatokról, így a szerző sokszor egész rövid, de a lehetőségekhez mérten teljes életrajzáról; a könyv címlapjának a szükséges mértékben rövidített, de mégis elég részletes és pontos bibliográfiai leírásáról; valamint a könyv terjedelmének, lapjai (vagy oldalai) számának pontos megadásáról, ami nélkülözhetetlen a könyv azonosításához. Ahol a könyv több, egymással csak lazán kapcsolódó részből áll, ott ezt is megfelelő formában feltüntetjük. Számot adunk a haszkaokról és az előszókról is. Utalásokat teszünk továbbá a könyv azon helyeire - ha vannak ilyenek - amelyek valamilyen történeti adalékkal szolgálnak, különösen ha az a magyar zsidóság történetének kutatása szempontjából releváns. A legtöbb esetben a gyászbeszédeket is megemlítjük; a responsum-gyűjtemények esetében felsoroljuk a könyvben előforduló rabbikat és dajjanokat; a rabbinikus tisztséget be nem töltött kérdéstevőket azonban - ha ez elvileg kifogásolható eljárás is - terjedelmi megfontolásokból el kellett hagynunk. Hasonlóan helytakarékosági okokból eltekintettünk még a rabbik és más vallási tisztségviselők felsorolásától is azon responsum-gyűjtemények esetében, ahol ilyenek - jelentős részben a szerző kor- és honfitársai - nagy számban kerülnek név szerint említésre.

A 19. század közepétől Magyarország már nem volt rászorulva külföldi rabbikra és tudósokra. Döntő részük, több mint 90 százalékuk hazai születésű, ott járt iskolába, jesivába, készült fel hivatására. A Hatam Szofer nemzedékében, a 19. század első felében a szerzőknek még mintegy kétharmada a környező országokból érkezett. Nem így a század második felétől kezdve; vallási-szellemi értelemben olyannyira megerősödött az ország, hogy még külföldi rabbiszékekbe és más tisztségekbe is nem kis számban magyarországi jelöltek kerültek.

A magyarországi bölcsek műveinek terjedését nagyban gátolta a héber nyomdák hiánya. Az első ilyen nyomdát Magyarországon - az Egyetemi Nyomda részeként - Budán

hitközség, Nagyvárad és Máramarossziget vezeti (mindkettőjük 90-szer kerül említésre), őket követi Szatmár (70), Nagykároly (50), Szilágysomlyó (45) és Dés (40).

A helységnévmutató a könyvnek igen fontos része azért is, mert rávilágít a magyarországi rabbik nemzetközi kapcsolataira. Mindenekelőtt Galíciát kell itt említeni, ami szintén a Monarchiához tartozott: Lemberg (Lvov), Galícia fővárosával 65-ször találkozunk a könyvben, Lengyelország régi fővárosa, Krakkó pedig 55 alkalommal fordul elő. A két ország közötti kapcsolatokban szerepet játszik ezenkívül Sandz (Nowy Sacz, 50), Brody (30), Sieniawa (25), Belz (23), Brezan (22), Zydaczów (21) és még néhány más helység. Lengyelország illetve Litvánia vonatkozásában, melyekkel szintén volt bizonyos érintkezés, most csak Varsót (22) említjük. Az askenázi országokban a magyarországi bölcsek összeköttetésben voltak a Monarchia fővárosa, Bécs (80), a morvaországi Mikolzburg (70) és a cseh főváros, Prága (40) tudósaival. A Majna-melletti Frankfurt 30-szor, a morvaországi Lipnik (Leipnik) 22-szer, a német Furth 20-szor kerül említésre. Itoljára említsük a legdrágábbat, Jeruzsálemet, mely felé rágyakozott sok magyarországi zsidó, felépítésén és ökéletesítésén fáradozva: 100 alkalommal találkozunk vele a könyvben (Cfát 15-ször szerepel). Ezek az adatok ráfolni látszanak sokak nézetét, hogy a magyarországi zsidóság valami izolált, "egyedül lakozó nép" (Num. 23.9) lett volna, amely nem tartott kapcsolatot külföldi estvéreivel. A magyarországi zsidóság hagyományörző észe mindig nyitott volt a máshol élő zsidókkal való apcsolattartásra, és ebben semmi nem tudta egakadályozni őket. Nem így volt ez a magukat "mózeshitű agyarokként" meghatározó zsidók esetében - a neológ itközség vezetősége és rabbijai is ezt a felfogást ropagálták - akik közömbösek voltak a világ zsidóságának zenvedései iránt és távol akarták tartani magukat annak roblémáitól. Nincs mód itt erről bővebben beszélni.

Néhány szót a könyv jellegéről és felépítéséről. A mutatott könyvek leírásának terjedelmi határt szabott könyvünk átfogó jellege: az összes szerzők bemutatása, etrajzuk és műveik tartalmának részletes ismertetése tetekre rúgott volna. Egyetlen kötet szerényebb keretei zött kellett azonban elhelyezni anyagunkat, ezért az etrajzokban csakúgy, mint a könyvek rtalomismertetésénél a minimumra szorítkoztunk. Csupán első fejezetben szenteltünk nagyobb teret az első

haszid csodarabbi, a máramarosszigeti-szatmári dinasztia alapítója; R. Jehezkel Paneth, Gyulafehérvár és egész Erdély rabbinikus bíróságainak feje, a dési haszid rabbidinasztia őse.

A magyar zsidóság szellemóriásának és mindenki által elismert vezéregyéniségének, a *Hatam Szofer*nek külön fejezetet szenteltünk a könyvben, amely időrendileg párhuzamos a megelőző fejezettel, és amely három alfejezetre oszlik: élettörténetét tárgyalja röviden az első, közel száz könyvét mutatja be a második, és műveiből merített kronológiai vázlatot ad életéhez a harmadik. Könyvünk Bevezetése, melynek felépítéséről az alábbiakban még szó lesz, szintén külön fejezetben foglalja a *Hatam Szofer*rel, és betekintést nyújt a responsumaiban tárgyalt akkori aktuális problémákba is.

A könyv hátralévő - tehát a 19. század közepétől a vészkorszakig terjedő időszakot tárgyaló - fejezetei egyre terjedelmesebbek; ezen időszakban az ország minden szegletében felvirágzik a tórai irodalom, mindenekelőtt a *Hatam Szofer*-tanítványok fáradhatatlan működésének nyomán, de persze más rabbik, más iskolákhoz tartozó szerzők jóvoltából is. Egyre erősödik ez az irodalom, mind mennyiségét, mind színvonalát tekintve, és az alkotóerő az ország legeldugottabb zugaiban is megmutatkozik.

Az ötödik fejezet a *Hatam Szofer* tanítványainak és kortársaiknak munkásságát tárgyalja a 19. század végéig; a hatodik fejezet a századvégtől az első világháború végéig terjedő két évtized könyvtermését veszi számba; a hetedik és egyben utolsó fejezet a két világháború közötti, illetve a vészkorszak végéig terjedő magyarországi tórai irodalmat foglalja magába - mely időszakban, ne felejtsük, Magyarország területe a korábbinak mintegy harmadára zsugorodott. E fejezetek, bár csak körülbelül két évtizednyi időszakok irodalmi anyagát vizsgálják, meglehetősen terjedelmesek. A feltornyosuló anyag diktált bizonyos változásokat az egyes fejezetek felépítésében. Az első fejezetekben lehetőleg a kronológiai rendet igyekeztünk követni, és nem vettük figyelembe a szerzők működésének földrajzi koordinátáit, minthogy az túlnyomórészt egy aránylag szűk nyugati, észak-nyugati területre koncentrálódott; az ötödik fejezettől kezdve azonban a fejezetek négy földrajzi térség szerint alfejezetekre oszlanak: 1, Szlovákia és a burgenlandi "Hétközség"; 2, Kárpátukrajna

(a romániai Máramaros és környéke kivételével); 3, a jelenlegi határok közötti Magyarország (ideértve a részben Jugoszláviához csatolt Bácskát); 4, Erdély (hozzávéve a Tiszától délre eső Máramarost). A tórai irodalomnak és a legmagasabb szintű rabbinikus tudománynak fontos központjai alakultak ki mindezen országrészekben. A felosztás két célt szolgál. Egyrészt tagolja és áttekinthetővé teszi a tetemes anyagot, nehogy a sok fától ne lássék az erdő: az alfejezetek mintegy mezsgyéknek jelölnek ki a különböző területek között. Másrészt ez az elrendezés megkönnyíti az olvasó tájékozódását az egyes országrészek irodalmi központjait illetően. A mezsgyék "mezőket" határolnak: városokat-falvakat, amelyek az illető korszak alkotómunkájának színtereiül szolgáltak. Aránylag könnyűvé válik ezáltal a "turista" eligazodása a magyarországi tórai irodalom rengetegében.

Itt kell megemlítenünk azokat a településeket, amelyek ennek az irodalomnak kiemelkedő központjai voltak - és pedig nem csak azokat, ahol jelentős szerzők működtek, hanem azokat a helységeket is, melyeknek bölcsei, ha más módokon is, de erősen kapcsolódtak ehhez az irodalomhoz; például a könyvek elé írt, a megjelenést támogató nyilatkozataik (*haszkama*) révén, vagy mert halakhikus kérdések kapcsán érintkezésben álltak magyarországi tudósokkal. A könyv végén található helységnévmutató is tekintetbe veszi mindezeket, és ezért is haszonnal forgatható. Pillantást vetve e mutatóra kiderül, hogy az említések számát tekintve Pozsony áll az első helyen (180-szor fordul elő a könyvben), ami a tórai irodalomnak a 18. századtól a *Hatam Szofer* koráig legfontosabb, de később is egyik igen jelentős centruma Magyarországon. Szlovákiát és a "Hétközséget" tekintve Mattersdorf követi Pozsonyt 85 előfordulással, majd Dunaszerdahely (70), Nyitra (60), Kassa (60), Hunfalva (48), Eisenstadt (45), Verbó (45) következik, azután Galánta, Németkeresztúr, Nagysurány, egyaránt 35 említéssel. Kárpátukrajnában Ungvár vezeti a sort (160), amit Munkács (110), Huszt (80), Beregszász (50) és Nagyszőlős (45) követ. A mai Magyarország határai között Budapest fővárossal 205 alkalommal találkozunk a könyvben - egybeszámítva Budát (80), Pestet (60) és a későbbi Budapestet (65) - ezután Bonyhád (100), Paks (95), Sátoraljaújhely (90), Mád (90), Vác (80), Kisvárd (60), Eger (50), Pápa (50), Balassagyarmat és Újfehértó következik (45-45 előfordulással). Az erdélyi listát a két legnagyobb

haszid csodarabbi, a máramarosszigeti-szatmári dinasztia alapítója; R. Jehezkel Paneth, Gyulafehérvár és egész Erdély rabbinikus bíróságainak feje, a dési haszid rabbidinasztia őse.

A magyar zsidóság szellemóriásának és mindenki által elismert vezéregyéniségének, a *Hatam Szofer*nek külön fejezetet szenteltünk a könyvben, amely időrendileg párhuzamos a megelőző fejezettel, és amely három alfejezetre oszlik: élettörténetét tárgyalja röviden az első, közel száz könyvét mutatja be a második, és műveiből merített kronológiai vázlatot ad életéhez a harmadik. Könyvünk Bevezetése, melynek felépítéséről az alábbiakban még szó lesz, szintén külön fejezetben foglalkozik a *Hatam Szofer*rel, és betekintést nyújt a responsumaiban tárgyalt akkori aktuális problémákba is.

A könyv hátralévő - tehát a 19. század közepétől a vészkorszakig terjedő időszakot tárgyaló - fejezetei egyre terjedelmesebbek; ezen időszakban az ország minden szegletében felvirágzik a tórai irodalom, mindenekelőtt a *Hatam Szofer*-tanítványok fáradhatatlan működésének nyomán, de persze más rabbik, más iskolákhoz tartozó szerzők jóvoltából is. Egyre erősödik ez az irodalom, mind mennyiségét, mind színvonalát tekintve, és az alkotóerő az ország legeldugottabb zugaiban is megmutatkozik.

Az ötödik fejezet a *Hatam Szofer* tanítványainak és kortársaiknak munkásságát tárgyalja a 19. század végéig; a hatodik fejezet a századvégtől az első világháború végéig terjedő két évtized könyvtermését veszi számba; a hetedik és egyben utolsó fejezet a két világháború közötti, illetve a vészkorszak végéig terjedő magyarországi tórai irodalmat foglalja magába - mely időszakban, ne felejtsük, Magyarország területe a korábbiak mintegy harmadára zsugorodott. E fejezetek, bár csak körülbelül két évtizednyi időszakok irodalmi anyagát vizsgálják, meglehetősen terjedelmesek. A feltornyosuló anyag diktált bizonyos változásokat az egyes fejezetek felépítésében. Az első fejezetekben lehetőleg a kronológiai rendet igyekeztünk követni, és nem vettük figyelembe a szerzők működésének földrajzi koordinátáit, minthogy az túlnyomórészt egy aránylag szűk nyugati, észak-nyugati területre koncentrálódott; az ötödik fejezettől kezdve azonban a fejezetek négy földrajzi térség szerint alfejezetekre oszlanak: 1, Szlovákia és a burgenlandi "Hétközség"; 2, Kárpátukrajna

könyvét, a *Panim Meiorot* című responsum-gyűjteményének első részét, amit mintegy három évvel korábban Amszterdamban nyomtattak ki. Eisenstadti tartózkodása alatt további könyveket is megjelentetett, melyek elismerő fogadtatásban részesültek a Tóra művelőinek körében az egész világon. Meir As eisenstadti letelepedése (ennek nyomán kapta az "As" nevet) alapozta meg a későbbiekben oly bámulatosan szerteágazó és gazdag magyarországi tórai irodalmat.

A 18. század második fele igazi fellendülést hozott. Míg a század első ötven évének termése egy tucat mű volt (ennek fele Meir Astól) addig a rákövetkező fél évszázadból mintegy huszonöt szerzőt ismerünk. Maga a zsidó népesség is ugrásszerűen megnő: a század közepének körülbelül tizenötezres zsidósága a század végére százezresre duzzad. A szerzők illetősége is észrevehetően megváltozik. A 18. század közepéig - Eizik Tyrnau kivételével - nincs a szerzők között magyarországi születésű; a század második felében azonban a szerzők származási helye arányosan megoszlik három térség között: egyharmaduk Kelet-Európából való (Lengyelország, Litvánia, Galícia), további egyharmad közép-európai, askenázi zsidó (Németország, Ausztria, Morvaország, Csehország), ám a fennmaradó harmadrész már magyarországi születésű. Ez mutatja, hogy ekkorra már megszilárdultak a tórai kultúra alapjai az országban. E korszak kiemelkedő szerzői a galíciai születésű R. Jicchak ha-levi Landau, pozsonyi rabbi; a magyarországi születésű R. Eleazar Kalir, a rohonci (Rechnitz) rabbinikus bíróság (*bet din*) feje; a németországi illetőségű R. Meir Barbi, a pozsonyi *bet din* vezetője; a Lengyelországból származó R. Eleazar Löw, a liptószentmiklósi illetve abaújszántói *bet din* elnöke; a szintén lengyelországi születésű R. Jirmija és R. Joav, apa és fia, a mattersdorfi illetve a németkeresztúri (Deutschkreuz) és más rabbinikus bíróságok vezetői. Műveik világszerte a rabbinikus irodalom alapművei közé tartoznak; odaadással és szorgalommal búvárolják őket a Tóra tanházaiban.

1806-ban foglalta el a pozsonyi rabbiszéket az egész tórai világban kimagasló tisztelettel övezett - könyveinek címe után *Hatam Szoferként* ismert - R. Mose Szofer; az ezt követő fél évszázad a tórai irodalom páratlan terjedését hozta szinte az egész országban. A tórai irodalom, amely korábban úgyszólván teljes egészében az ország nyugati és észak-nyugati peremének -

Pozsonynak és környékének, illetve a burgenlandi un. "Hétközség"-nek és környékének - a kiváltsága volt, otthonra talált az ország más részeiben is. Termékeny centruma továbbra is az ország nyugati részén volt, de már találunk szerzőket Északon (a mai Szlovákiában), Észak-Keleten (Kárpátukrajna), az ország középső részén (a mai Magyarország határai között), illetve Keleten és Dél-Keleten (Erdélyben) is.

A szerzők között ezen időszakban egyre több a honi születésű, és ezek jelentős része tudományát is hazai jesivákban szerezte. Ma jóval több jesiváról tudunk, mint amennyit korábban feltételezni volt szokás. A könyvek tematikája is változatos. Klasszikus rabbinikus művek mellett előfordulnak nem kifejezetten hagyományos témájú, sőt, a zsidó felvilágosodás, a *haszkala* felé hajló könyvek is, és felbukkannak a haszidizmus híveinek, köztük egy nagy Rebbenek első művei is. A 19. század első felében tehát a korszak két fő mozgalma - a Közép-Európában is őshonos zsidó felvilágosodás és a kelet-európai eredetű haszidizmus - ha egyelőre bátortalan hangon is, de szóhoz jutott a magyarországi tórai irodalomban. A haszid irányzat - szellemi színvonalát és követőinek táborát tekintve is - megerősödött az ezt követő nemzedékekben; a hébernyelvű *haszkala* azonban - szórványos jelentkezéseken túl - nem vert igazán gyökeret a későbbiekben. A zsidó felvilágosodás képviselte világnézet persze számos követőre talált Magyarországon is, ám ennek irodalma nem héberül íródott, hanem németül és magyarul - ezen irodalom számbavétele jelen könyvünknek nem célja.

A 19. század első felének legjelentősebb, a határokon túl is hírneves szerzői köze tartozik R. Mesullam Igra pozsonyi rabbi; R. Mose Kunitz pesti *dajjan* (rabbinikus bíró), akinek művei a tórai irodalomban gyökereznek, de ágai a felvilágosodás felé hajlanak; a munkácsi R. Jicchak ben R. Eliezer metsző (*sohet*) akinek művei nagy példányszámban voltak forgalomban; R. Wolf Boskowitz, több magyar- és morvaországi hitközség rabbija; R. David Deutsch, aki nyugat-magyarországi községekben szolgált rabbiként; R. Wolf Löw (a fentebb már említett R. Eleazar Löw fia), tapolcsányi és verbói rabbi; R. Barukh Benedikt Goitein, a högyészi *bet din* feje, kinek *Keszef Nivhar* című műve igen elterjedt volt; R. Cvi Hirsch Harif (Heller), Ungvár, Bonyhád illetve Buda rabbija; R. Mose Teitelbaum, a sátoraljaujhelyi *bet din* feje és nagy

könyvét, a *Paním Meiro*t című responsum-gyűjteményének első részét, amit mintegy három évvel korábban Amszterdamban nyomtattak ki. Eisenstadti tartózkodása alatt további könyveket is megjelentetett, melyek elismerő fogadtatásban részesültek a Tóra művelőinek körében az egész világon. Meir As eisenstadti letelepedése (ennek nyomán kapta az "As" nevet) alapozta meg a későbbiekben oly bámulatosan szerteágazó és gazdag magyarországi tórai irodalmat.

A 18. század második fele igazi fellendülést hozott. Míg a század első ötven évének termése egy tucat mű volt (ennek fele Meir Astól) addig a rákövetkező fél évszázadból mintegy huszonöt szerzőt ismerünk. Maga a zsidó népesség is ugrásszerűen megnő: a század közepének körülbelül tizenötezres zsidósága a század végére százezresre duzzad. A szerzők illetősége is észrevehetően megváltozik. A 18. század közepéig - Eizik Tyrnau kivételével - nincs a szerzők között magyarországi születésű; a század második felében azonban a szerzők származási helye arányosan megoszlik három térség között: egyharmaduk Kelet-Európából való (Lengyelország, Litvánia, Galícia), további egyharmad közép-európai, askenázi zsidó (Németország, Ausztria, Morvaország, Csehország), ám a fennmaradó harmadrész már magyarországi születésű. Ez mutatja, hogy ekkorra már megszilárdultak a tórai kultúra alapjai az országban. E korszak kiemelkedő szerzői a galíciai születésű R. Jicchak ha-levi Landau, pozsonyi rabbi; a magyarországi születésű R. Eleazar Kalir, a rohonci (Rechnitz) rabbinikus bíróság (*bet din*) feje; a németországi illetőségű R. Meir Barbi, a pozsonyi *bet din* vezetője; a Lengyelországból származó R. Eleazar Löw, a liptószentmiklósi illetve abaújszántói *bet din* elnöke; a szintén lengyelországi születésű R. Jirmija és R. Joav, apa és fia, a mattersdorfi illetve a németkeresztúri (Deutschkreuz) és más rabbinikus bíróságok vezetői. Műveik világszerte a rabbinikus irodalom alapművei közé tartoznak; odaadással és szorgalommal búvárolják őket a Tóra tanházaiban.

1806-ban foglalta el a pozsonyi rabbiszéket az egész tórai világban kimagasló tisztelettel övezett - könyveinek címe után *Hatam Szoferként* ismert - R. Mose Szofer; az ezt követő fél évszázad a tórai irodalom páratlan terjedését hozta szinte az egész országban. A tórai irodalom, amely korábban úgyszólván teljes egészében az ország nyugati és észak-nyugati peremének -

ELŐSZÓ

A Teremtő iránti hálás dicsérettől vezérelve, aki életet oszt, tudással és értelemmel ruházza fel az embert, örömmel nyújtom át az érdeklődők legszélesebb közönsége számára a "Magyarország Bölcsői és Tórai Irodalma" című könyvet. Szerény kísérlet ez a könyv a "történelmi" Magyarország tórai világának megörökítésére. Megírása öt teljes évbe tellett.

A magyarországi zsidó közösség igen régi, legkorábbi nyomai a 11. századra nyúlnak vissza. Ebből a századból ismerjük Rabbenu Gersom mesterének, a Mainzból való R. Juda ben Meir ha-kohennak három, pénzveréssel és pénzkereskedelemmel kapcsolatos responsumát (vallásjogi döntvényét), melyek említést tesznek ezzel foglalkozó magyarországi zsidókról is. Magyarországi tórai bölcséről a 12. századtól kezdve találunk adatot, de olyan szerzőről, akinek műve ismert volt, illetve a könyvnyomtatás megjelenésével nyomtatásban is napvilágot látott, először a 15. század elejéről, mintegy tíz évvel a zsidók 1421-es bécsi kiűzetése előttől van tudomásunk. E szerző R. Eizik Tyrnau, könyvének címe pedig "Az összes országok vallási szokásai.." , mely könyv kéziratos másolatokban igen elterjedt volt a nyomtatás előtti időkben is, később pedig, 1740-ig összesen 31 héber- és 28 jiddisnyelvű kiadásról van tudomásunk. A könyv először 1566-ban Velencében jelent meg, ám csak a negyedik, 1591-es velencei kiadásból maradt fenn példány - a könyv leírását is ennek alapján nyújtjuk (185-187.o).

A tórai irodalomnak azonban ekkor még sajnos nem volt folytonossága Magyarországon. A területén zajló szüntelen háborúskodások szinte elnéptelenítették az országot, ideértve a zsidó lakosságot is. A 160 évig (1526-1686) tartó török uralom, melynek során Magyarország három részre szakadt, lezárta az ország kapuit az európai askenázi zsidók előtt, ám rést engedett az oszmán birodalom, különösen annak balkáni tartományai felől érkező szefárd zsidó bevándorlók számára. Tudósok is voltak köztük. Érdekes találkozás jött létre askenázi és szefárd zsidók között Budán (Ofen; a későbbi Budapest része), ami nyomot hagyott a korszak responsum-

irodalmában is, a két közösség vallási szokásainak eltéréséből fakadó problémák révén. Eizik Tyrnau a 15. század elején írt, említett könyve után közel kétszáz esztendeig szünetelt a tórai irodalom Magyarországon. A következő könyvet a 16. század végén nyomtatták; szerzője egy Szalonikiből származó szefárd zsidó volt. (Ezt vitatják egyesek; nézetünk alátámasztására itt nincs mód.) Újabb mintegy ötven év telt el a harmadik könyv megjelenéséig a 17. század közepén. Mind a szerző, R. Szimha ha-Kohen, mind pedig a könyv maga, a *Szefer Semot*, a szefárd-askenázi érintkezés gyümölcse. Apai ősei Belgrádból származnak, anyja Budán született; ő maga mindkét közösség vallási-kulturális hagyományaival átitatódott, mint arról könyve is tanúskodik, melyben a szefárd és az askenázi tradíció elemei egyaránt fellelhetők. A sorrendben negyedik könyv szerzője, a vilnai születésű R. Efraim ha-Kohen a török hódoltság alatt, 1665-ben érkezett Budára, amelynek rabbiaként szolgált 1678-ban bekövetkezett haláláig. Az ő *Saar Efraim* című responsum-gyűjteményében is vannak szefárd szokásokkal kapcsolatos halakhikus kérdések. Érintkezésben állott - minden bizonnyal még Budára érkezése előtt - korának nagy askenázi rabbijaival éppúgy, mint - valószínűleg már Budára jövetele után - Jeruzsálem, Izmir (Szmirna), Belgrád, Szófia és Szaloniki nagy szefárd tudósaival. A török hódoltság végén, 1675 és 1687 között napvilágot látott néhány terjedelemre nézve szerényebb könyvecske egy Eisenstadtból (Kismarton) - tehát osztrák fennhatóság alatt maradt területről - való tudós tollából, aki a Kabbalában is jártas volt. E könyveknek emléke is alig maradt. A hódoltsági kor után jelent meg egy kis könyvecske egy volt budai zsidó tollából, aki 1686-ban, a város felszabadulásakor hadifogságba esett, ahonnan nikolsburgi zsidók váltották ki. Könyve megjelenésekor, 1697-ben a szerző, a budai R. Jonatan ben R. Jakov már öregember volt, minden megélhetés nélkül; könyvének eladásából remélt némi jövedelemhez jutni.

Ezek hát a tórai irodalom szerény kezdetei Magyarországon; történetének első háromszáz évéből (1421-1717) csak néhány elszórt könyvről van tudomásunk. A folytonosságáról ennek az irodalomnak attól kezdve beszélhetünk, hogy R. Meir ben R. Jicchak (ismertebb nevén Meir As, avagy MaharaM As) 1717 Hanukkájának péntekén Eisenstadtba érkezett. Tarisznájában hozta első

ELŐSZÓ

A Teremtő iránti hálás dicsérettől vezérelve, aki életet oszt, tudással és értelemmel ruházza fel az embert, örömmel nyújtom át az érdeklődők legszélesebb közönsége számára a "Magyarország Bölcsői és Tórai Irodalma" című könyvet. Szerény kísérlet ez a könyv a "történelmi" Magyarország tórai világának megörökítésére. Megírása öt teljes évbe tellett.

A magyarországi zsidó közösség igen régi, legkorábbi nyomai a 11. századra nyúlnak vissza. Ebből a századból ismerjük Rabbenu Gersom mesterének, a Mainzból való R. Juda ben Meir ha-kohennak három, pénzveréssel és pénzkereskedelemmel kapcsolatos responsumát (vallásjogi döntvényét), melyek említést tesznek ezzel foglalkozó magyarországi zsidókról is. Magyarországi tórai bölcsékről a 12. századtól kezdve találunk adatot, de olyan szerzőről, akinek műve ismert volt, illetve a könyvnyomtatás megjelenésével nyomtatásban is napvilágot látott, először a 15. század elejéről, mintegy tíz évvel a zsidók 1421-es bécsi kiűzetése előttől van tudomásunk. E szerző R. Eizik Tyrnau, könyvének címe pedig "Az összes országok vallási szokásai.." , mely könyv kéziratos másolatokban igen elterjedt volt a nyomtatás előtti időkben is, később pedig, 1740-ig összesen 31 héber- és 28 jiddisnyelvű kiadásról van tudomásunk. A könyv először 1566-ban Velencében jelent meg, ám csak a negyedik, 1591-es velencei kiadásból maradt fenn példány - a könyv leírását is ennek alapján nyújtjuk (185-187.o).

A tórai irodalomnak azonban ekkor még sajnos nem volt folytonossága Magyarországon. A területén zajló szünetlen háborúskodások szinte elnéptelenítették az országot, ideértve a zsidó lakosságot is. A 160 évig (1526-1686) tartó török uralom, melynek során Magyarország három részre szakadt, lezárta az ország kapuit az európai askenázi zsidók előtt, ám rést engedett az oszmán birodalom, különösen annak balkáni tartományai felől érkező szefárd zsidó bevándorlók számára. Tudósok is voltak köztük. Érdekes találkozás jött létre askenázi és szefárd zsidók között Budán (Ofen; a későbbi Budapest része), ami nyomot hagyott a korszak responsum-

Ötven év múltán el a vészkorszak magyarországi tragikus eseményei óta.

A megemlékezés jegyében jelenik meg ez a monumentális mű, חכמי דונגריה "MAGYARORSZÁG BÖLCSEI" amely közvetlen folytatása, illetve kiegészítése az öt évvel ezelőtt megjelent nagysikerű חכמי טראנסילווניה "ERDÉLYI BÖLCSEK" című munkának.

A szerző, a kiváló kutató-történész és bibliográfus Tichák József Cohen alkotó életének jelentős részét a két mű szerkesztésének szentelte.

Ez a maga nemében egyedülálló tanulmány egybe-gyűjti és összefoglalja a történelmi Magyarország - Burgenland, Kárpátalja, Jugoszlávia, Magyarország és Erdély - Tóra-hű zsidóságának bölcse rabbi-jainak névsorait, pályafutásuk rövid történetét és alkotó tevékenységük összefoglalását - 1420-tól 1944-ig.

A könyv a מכון ירושלים "JERUZÁLEM INTÉZET" égisze alatt jelenik meg. Az intézetben belül azon osztály gondozásában, amelynek hivatása a magyarországi zsidóság szellemi hagyatékainak megörökítése.

Ez az intézmény céljaul tünteti ki, hogy történelmi könyvtárat, archívumot és kéziratgyűjteményt létesít, s így dokumentálja a magyarországi volt zsidó hitközségek, jesivák és jótékonyági intézményeket valamint azok vezetőinek szellemi hagyatékát.

A vészkorszakból megmenekült egyre kisebb számú életben maradtak, akiknek emlékeiben él még az alkotásokban dúl korszak, ennek a műnek a megjelenésével kötelességet teljesítenek, örök emléket birtosítanak, hogy a jövő nemzedékek is megismerjék az elveszett nemzedékek szellemi örökségét.

Ezt remélem és hiszem, hogy a már említett előbbi kötethez hasonlóan - azonos lelkesedéssel fogadják majd a széleskörű olvasótábor ezt a könyvet is, és eljűt a magyar nyelvterületről elszármazott, és az összes többi Tóra-kultúrára iránt érdeklődő körönséghez.

Köszönet és díjazás mindazoknak, akik odaadó munkájukkal hozzájárultak a két könyv megjelenéséhez, és mindennek előtt a fárasztóhatatlan és önzetlen Tichák József Cohen történetének és a Jeruzsálem Intézet vezetőjének József Buxbaumnak és valamennyi munkatársának.

Tichák József Cohen, aki évtizedeken át viselte a rá annyira jellemző szerénységgel az ország legnevesebb bibliográfusának rangját, idő előtt halt meg.

Israel Könyvészetének pótolhatatlan vesztése. A מכון ירושלים legfelkészültebb szerzője nem érhetett meg pályafutása ékkövének - egyben karókövének megjelenését.

Amikor készültünk ezen monumentális remekmű megjelenéséhez, a Tichák József Cohen emléke előtt tisztelgünk.

Emeric Csengeri Imre

EMERIC CSENGERI IMRE

TEL AVIV - NEW YORK

Ötven év múltán a vészkorszak magyarországi tragikus eseményei óta.

A megemlékezés jegyében jelenik meg az a monumentális mű, חכמי הונגריה „MAGYARORSZÁG BÖLCSEI” amely közvetlen folytatása, illetve kiegészítése az öt évvel ezelőtt megjelent nagyszerű חכמי סדאנסילווניה „ERDÉLYI BÖLCSEK” című munkának.

A szerző, a kiváló kutató-történész és bibliográfus Jicchák József Cohen alkotó életének jelentős részét a két mű szerkesztésének szentelte.

Ez a maga nemében egyedülálló tanulmány egybe-
gyűjti és összefoglalja a történelmi Magyarország
- Burgenland, Kárpátalja, Jugoszlávia, Koro-
nszág és Erdély - Tóra-hű zsidóságának bölcs rabbi-
jainak névsorát, pályafutásuk rövid történetét
és alkotó tevékenységük összefoglalását - 1420-tól
1944-ig.

A könyv az מכון ירושלים „JERUZÁLEM INTÉZET”
égisze alatt jelenik meg. Az intézetben belül az or-
szág gondozásában, amelynek hivatása a ma-
gyarországi zsidóság szellemi hagyatékainak meg-
örökítése.

Ez az intézmény céljaul tünteti ki, hogy történelmi
könyvtárat, archívumot és kéziratgyűjteményt
létesít, s így dokumentálja a magyarországi volt
zsidó hitközségek, jesivák és jótékonyági intéz-
ményeket valamint azok vezetőinek szellemi ha-
gyatékát.

ÖRÖK EMLÉKÜL

ŰKNAGYAPÁNK: CSENGERI JICHAK
HAJDU-SÁMSON

DÉDNAGYAPÁNK: CSENGERI ÁBRAHÁM
SÁMSON 1822 * DEBRECEN 1891

NAGYAPÁNK: CSENGERI MÁRTON
DEBRECEN 1854 * SZILÁGYSOMLYÓ 1929

AUSCHWITZBAN MÁRTIRHALÁLT HALTAK:

APÁNK: CSENGERI MIHÁLY
SZILÁGYSOMLYÓ 1887

ANYÁNK: SZÜL. LÖWINGER ROZÁLIA
RETTEG 1894

TESTVÉREINK: CSENGERI GÉZA (GIDI)
SZILÁGYSOMLYÓ 1917

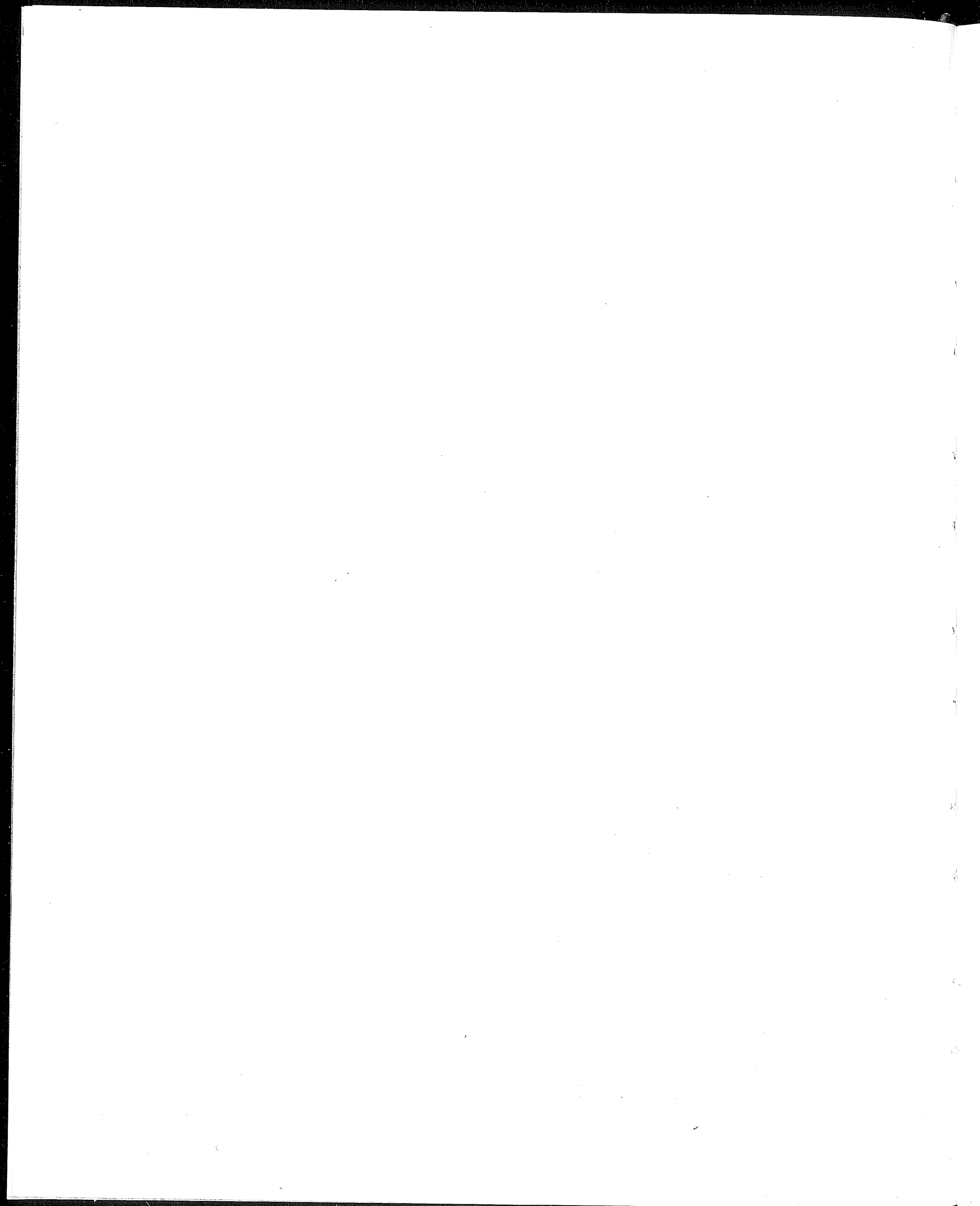
CSENGERI MÁRTON (MATYI)
SZILÁGYSOMLYÓ 1930

השם ינקום דמם

LEGYEN EMLÉKÜK ÁLDOTT
תהא נשמתם צרורה בצרור החיים

CSENGERI FERENC ÉS
(ENGEL) RÓZSIKA
HOLON

CSENGERI IMRE ÉS
(RACHMUTH) BABY
TEL-AVIV * NEW YORK

SAGES OF HUNGARY
AND
HER TORAH LITERATURE

INCLUDING AN EXTENSIVE OVERVIEW DESCRIBING
THE PREVAILING ISSUES DISCUSSED IN THE RESPONSA
OF HUNGARIAN SAGES
AND THE TORAH LITERATURE IN HUNGARY FROM 1421
UNTIL THE HOLOCAUST IN 1944

BY
YITZCHOK YOSEF COHEN

HUNGARIAN SAGES MEMORIAL PROJECT
MACHON YERUSHALAYIM • 5755

SAGES OF HUNGARY

1421-1944